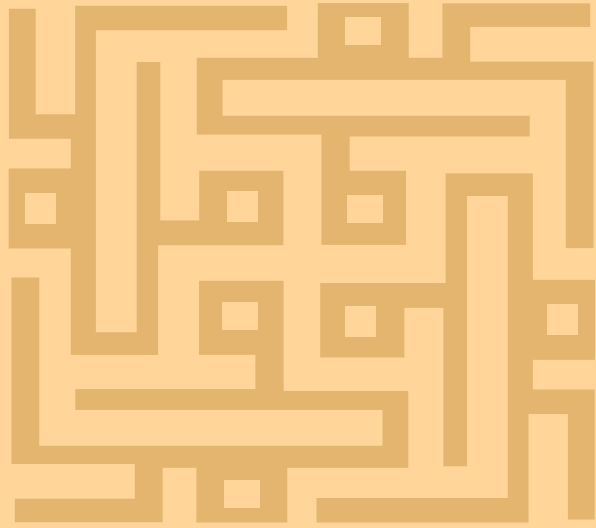

İSLÂMÎ İLİMLER DERGİSİ

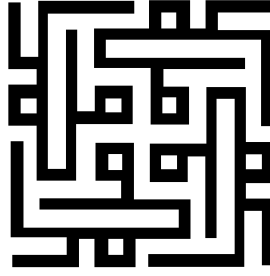
THE JOURNAL OF ISLAMIC SCIENCES

ÇORUM ÇAĞRI EĞİTİM VAKFI

CİLT 6 YIL 6 SAYI 2 GÜZ 2011

İSLÂMÎ İLİMLER DERGİSİ

Bu dergi uluslararası Research Databases veri indeksi tarafından taranmaktadır.

Çorum Çağrı Eğitim Vakfı Adına Sahibi | Owner on Behalf of Çorum Çağrı Eğitim Foundation
Hamit GÖKGÖZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü | Manager of Publication
Murat ERDEM

Editör | Editor in Chief
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Editör Yrd. | Co-Editors
Yrd. Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK - Dr. Mehmet ALICI, Hüseyin KIR

Yayın Kurulu | Editorial Board
Prof. Dr. Salim ÖGÜT, Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ,
Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA, Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER
Doç. Dr. Cemalettin ERDEMÇİ, Doç. Dr. İbrahim ÇAPAK, Doç. Dr. Hakan OLGUN, Doç. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR,
Doç. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN, Doç. Dr. Hüseyin HANSU,
Doç. Dr. Gürbüz DENİZ, Doç. Dr. Zülfikar GÜNGÖR, Yrd. Doç. Dr. Adem ARIKAN
Yrd. Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK, Yrd. Doç. Dr. M. Naci KULA, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÜMİT, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nuri GÜLER,
Yrd. Doç. Dr. Şevket KOTAN, Yrd. Doç. Dr. Tark ABDULCELİL, Dr. Mehmet ALICI, Alper ZAHİR, Mahmut YABACIOĞLU

Danışma Kurulu | Advisory Board
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ (Kazakistan Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Enstitüsü Rektörü)
Prof. Dr. İrfan AYCAN (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Ali YILMAZ (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Yasin AKTAY (Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. YaŞar DÜZENLİ (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Ziya KAZICI (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Mehmet Hayri KIRBAŞOĞLU (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Erhan YETİK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Bedrettin ÇETİNER (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Mehmet ERDOĞAN (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Hüseyin SADIKI (Danişgah-ı Tebriz Danişgede Ulum-ı İnsani)
Prof. Dr. Rıza SAVAŞ (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Muhammed HERİDİ (Aynu Şems Üniversitesi)
Prof. Dr. ReŞit ÖZBALIKÇI (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Şamil DAĞCI, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Hasan KURT (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Burhanettin TATAR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Hanefi PALABIYIK (Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ (Ankara Üniversitesi Dil Tarih Fakültesi Fars Dili Bölümü)
Prof. Dr. Musa YILDIZ (Gazi Üniversitesi Arapça Öğretmenliği)
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)
Doç. Dr. İrakî YUSUF (Aynu Şems Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulhamit TÜFEKÇİOĞLU (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ahmed ABDULLAH (Aynu Şems Üniversitesi)

Yönetim Yeri | Head Office
1- İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Baba Hasan Aleml Mahallesi Horhor Cad. Kavalalı sokak No: 1 A Blok 34091 Fatih/ İSTANBUL.
Tlf: 212.5326015/27717 Fax: 0212.5326207
2- Yeni Yol Mahallesi, Gazi Sok. No:9/2 ÇORUM
Tlf: (0364) 2248118. Faks: (0364) 2245955
Email: Islami_ilimlerdersgisi@yahoo.com

Baskı | Printing
Dizgi ve İç Düzen: Ankara Dizgi Evi
Baskı: Bizim Repro Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.

Baskı Yeri ve Tarihi | Publication Place and Date
2011 ANKARA

İslami İlimler Dergisi yılda iki defa yayın yapan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan yazılar izin alınmadan kısmen ya da tamamen başka bir yerde yayımlanamaz. | Journal of Islamic Sciences is a bi-annual peer-reviewed journal. The all responsibility which is originated from articles and other texts, belongs to author of them. It is not permissible to publish all texts that published by journal partially or entirely.

MEVLANA'NIN *MESNEVİ'Sİ* VE MANTIK¹

İbrahim ÇAPAK*

ÖZET

Mevlana'nın *Mesnevi'si* uluslararası boyut kazanmış, birçok dile çevrilmiş insanların zihin dünyalarını aydınlatan çok önemli bir eserdir. *Mesnevi* incelendiğinde içinde değişik alanlarla ilgili insanlara yol gösterici ve etkileyici öyküler barındırdığı görülür. Biz bu çalışmamızda Mevlana'nın *Mesnevi'sinden* hareketle mantıkla ilgili bazı konuları incelemeye çalışacağız. Bilindiği gibi mantık genellikle çok zor olduğu düşünülen ve kendisinden uzak durulan bir bilim dalı olarak bilinmektedir. Ancak *Mesnevi'deki* öykülerden hareketle mantık konularını anlamak ve anlatmak daha kolay ve anlaşılır olmaktadır. Bu nedenle *Mesnevi'den* hareketle kavram, görelilik, cevher, araz, tanım gibi konuları öyküler ışığında inceleme konusu yapmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mevlana, *Mesnevi*, Mantık, Cevher, Araz, Kavram

MEVLANA'S MASNAVI AND LOGIC

ABSTRACT

Mevlana's *Masnavi* is a crucial piece of work that has acquired an international dimension, been translated into many languages and enlightened people's minds. When *Masnavi* is reviewed, it is observed that it contains guiding and impressive stories related to various fields. In this study, we will try to analyze certain subjects about logic considering Mevlana's *Masnavi*. As known, logic is generally known as a discipline being kept away and considered as very tough. However, it is easier and more comprehensible to understand and explain the topics of logic based on the stories in *Masnavi*. Therefore, we will try to make a study of topics such as notion, relativity, essence, accident, definition in the light of the stories based on *Masnavi*.

Keywords: Mevlana, *masnavi*, logic, substance, accident, concept, syllogism, definition

Giriş

Mevlana'nın *Mesnevi'si* özellikle tasavvuf alanında şöhret bulmuş çok önemli eserlerden biridir. Ancak *Mesnevi* sadece tasavvufla değil, birçok farklı alanla da ilgilidir. Örneğin *Mesnevi'de* edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe ve mantıkla ilgili birçok öykü bulunmaktadır. Bu nedenle *Mesnevi* değişik bilim dallarının çalışma konusu olmuştur. Bildiğimiz kadarı ile *Mesnevi* ile mantık ilişkisi üzerinde doğrudan duran eserler bulunmamaktadır. Bu nedenle biz bu çalışmamızda *Mesnevi'deki* öykülerden hareketle mantık konuları üzerinde durmak istiyoruz. Ancak öncelikle Mevlana'nın *Mesnevi'si* hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1 Bu çalışma 09-11 Mayıs 2011 tarihleri arasında, İran'ın Urumiye şehrinde düzenlenen *I. Ulular arası Çelebi Hüsameddin-i Urmevi ve Mesnevi-i Manevi Sempozyumu*'na sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, capakibrahim@hotmail.com.

1. Mevlana'nın *Mesnevi'si*

Mevlana'nın söz konusu eseri 6 cilt ve 25618 beyitten oluşmaktadır. Bu eser, İslami edebiyatta her beyti ayrı kafiyeli bir nazım şekli olan *Mesnevi* tarzında söylendiği için *Mesnevi* olarak isimlendirilmiştir.

Mesnevi' tasavvuf edebiyatında çok önemli bir değere sahiptir. Nitekim Abdurrahman Câmî (ö.h. 895/m. 1489) Mevlana ve *Mesnevi* hakkında: "O mana cihe-tinin eşsiz padişahının zatının değerini ispatlamak için *Mesnevi* kâfidir. O büyük varlığın vasfı ve üstünlüğü hakkında ben ne söyleyeyim. O peygamber değildir. Fakat kitabı vardır" demektedir.

İkbal, Câmî'nin ifadelerine benzer şekilde "Mana âleminin büyüğü Mevlana'nın *Mesnevi'si* Farsça Kur'an sayılır." demektedir.

Mevlana, *Mesnevi'*nin ilk on sekiz beytini kendisi yazmış, diğer kısımlarını ise eline kalem almadan söylemiş, Çelebi Hüsameddin'e yazdırmıştır. Kitabın her cildi bitince, Çelebi tarafından Mevlana'ya okunup, gerekli görülen yerler düzeltildikten sonra, yine Çelebi tarafından temize çekilmiştir.²

Mevlana'nın Çelebi Hüsameddin ile olan sohbet günlerinin en güzel yadigarı, hiç şüphesiz *Mesnevi'*dir. Çünkü Hüsameddin Çelebi İslam Tasavvufu'nun büyük ve eşsiz kitabı olan *Mesnevi'*nin yazılmasının sağlayan en önemli etkidir. Bazı rivayetlere göre Çelebi Hüsameddin, Mevlana'ya verilen, Hak âşıklarının Hakim Senâ'i (525/1131)'nin *Hadika'sını*, Feridüddin-i Attar (627/1230)'ın *Mantuku't-tayr* adlı eserini okuduklarını görmüş, bu duruma gönül razı olmamıştır. Mevlana'nın çok gazel söylediğini ve divanının her gün yeni gazellerle büyüdüğünü, fakat Senâ'i ve Attar'ın eserleri gibi Sûfilik yollarını, hakikatlerini, inceliklerini gösteren kitapların henüz meydana gelmediğini düşünerek üzülmüştür. Bunun üzerine Hüsameddin, Mevlana'yı yalnız bulduğu bir anda, kendisine gazellerinin çokluğundan bahsederek, Senâ'i ve Attar'ın eserleri gibi dervişlere yol gösterecek tasavvufi hikâyeler de söylemesini rica etmiştir. Mevlana da herkesin anlayacağı şekilde hikâyelerle hakikatleri isteklilere duyurmak istediği için bu hususta önceden bir karara varmıştı. Çelebi'nin sözkonusu sözleri üzerine *Mesnevi'*nin ilk on sekiz beytinin yazılı olduğu bir kâğıdı sarığının arasından çıkararak "Çelebi dedi, eğer sen yazarsan ben de söylerim." Çelebi Hüsameddin bu müjdeli karara canla, başla razı oldu. Böylece *Mesnevi* yazılmağa başlandı.³

Mevlana'nın en son gönül dostu olan ve *Mesnevi'*nin ibda' edilmesine sebep olan Çelebi Hüsameddin'e *Mesnevi'*yi yazdırırken söylediği bazı iltifatlı sözler şöyledir:

"Hak ziyası Hüsameddin, göğün yüksekliğinden dizgin çevirip tekrar *Mesnevi'*ye başladı."

"Ey Hak ziyası Hüsameddin, sen öyle bir ersin ki, *Mesnevi*, senin nurunla nurlandı."

2 Can, Şefik, *Mevlâna: Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*, İstanbul 1997, s. 373-374.

3 Can, *Mevlâna*, s. 73-74.

"Ey Hak nuru! Cömert Hüsameddin insanı bulanıklıktan kurtaranların, duruluğa çıkaranların üstatlarına üstadısın, halk perde arkasında olmasaydı, halkın kalp gözleri açık olsaydı, anlayışları da zayıf bulunmasaydı, manevi yönden seni övmeye girişir, bu sözlerden başka sözler söyleyecek bir ağız açardım.

Seni zindanda bulunan kişilere övmek yaraşmaz. Seni, ruhanilerin toplandıkları yerde övecek, mehdini, orada yayacağım. Seni, âlem halkına anlatmak lüzumsuzdur. Seni ilahi aşk sırrı gibi gizlemektedirim."⁴

Mevlana'nın *Mesnevî*'sinde yer verdiği hikâyelerin tekniği, bugünün hikâye tekniğinden oldukça farklıdır. Çünkü Mevlana, herhangi bir konuyu açıklarken, o konunun iyice anlaşılması için konuyla ilgili uygun bir hikâye hatırlar. Onu anlatmaya başlar. Sonra hikâyeyi yarıda bırakarak bir takım hikmetler, hakikatler söylemeğe başlar. Coşkunluk halinde söylediği hakikatler ona başka bir fıkrayı hatırlatır. Bu defa yeni bir hikâye başlar. Sonra döner ilk başladığı hikâyeyi tamamlar. Böylece, hikâye içinde hikâyeler birbirini takip eder durur.⁵

Mevlana yer verdiği hikâyelerin çoğunu babasından, Seyyid Burhaneddin'den, Şems'den duymuş, bir kısmını da okuduğu kitaplardan almıştır. Ancak bunları birer hikâye olarak değil, anlatmak istediği ilahi ve ledünni hakikatlere birer misal olarak seçmiştir. Ve seçtiği hikâyelerin her safhasından, bir nükte bir hakikat çıkarmıştır. *Mesnevî*'ye aldığı hikâyelerin kaynakları Hind, Yunan ve Roma edebiyatlarına kadar uzanmaktadır.⁶

2. Mesnevî'de Mantık

Mesnevî'de herhangi bir klasik mantıkta yer alan bilgileri bulmak oldukça zordur. Yani *Mesnevî*'de kavram, önerme ya da kıyas gibi herhangi bir konu bağımsız bir şekilde ele alınmaz, bunların tanımları ve şartları üzerinde durulmaz. Çünkü *Mesnevî* bir mantık kitabı değildir. Ancak *Mesnevî*'de yer alan hikâyeler değerlendirildiğinde hepsinde mantıktan bir şeyler bulmak mümkündür. Her şeyden önce her hikâye bir takım dersler çıkarılsın diye anlatılır. Bir takım derslerin ya da sonuçların çıkarılması mantığın en temel konusudur. Biz *Mesnevî*'den hareketle mantık konularını ayrı ayrı inceleme konusu yapmak yerine, onda yer alan bazı hikâyelere yer vererek mantıkla ilgili bazı konuların daha rahat nasıl anlaşılabileceği boyutu üzerinde durmak istiyoruz.

2.1. Akıl İlkeleri

Mantığın en temel konularından biri akıl ilkeleridir. Çünkü akıl ilkeleri bilinmeden bir şeyi bilmek ve diğer şeylerden ayırmak mümkün değildir. Aristoteles tarafından sistemli bir şekilde ortaya konan akıl ilkeleri özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı olmak üzere üçe ayrılır. Daha sonra Leibniz bu ilkelere yeter-sebep prensibini eklemiştir. Bu ilkeler evrensel ve sorunludur. Evrensel olmaları her insan için geçerli olmalarından zorunlu olmaları ise bunla-

4 Can, *Mevlâna*, s. 74-75.

5 Can, *Mevlâna*, s. 375.

6 Can, *Mevlâna*, s. 376.

ra uymayan zihnin bir şey ortaya koyamaması, kendisini ifade edememesinden kaynaklanmaktadır.⁷ Biz burada konuyu uzatmamak için *Mesnevî*'den üçüncü şikkın imkânsızlığı ile ilgili bir örnek vermekle yetineceğiz.

2.1.1. Üçüncü Halin İmkânsızlığı

Üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi, çelişmezlik ilkesinin daha özel bir şeklidir. Buna göre “bir şey ya vardır, ya yoktur” bunun ortası olmaz. Örneği bir çantada iki kalem bunuyorsa, üç kalemin çıkması imkânsızdır. Aşağıdaki örnek üçüncü halin imkânsızlığını son derece güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.

Birisi Seyit'e bir tokat attı. Seyit de altta kalmamak için adamın üstüne atıldı. Tokadı atan adam Seyit'e dedi ki: “Sana bir sorum var, cevabını verirsen sen de bana bir tokat atarsın. Az önce ensene şaplağı indirince ‘şırak’ diye bir ses çıktı. Acaba bu ses benim elimden mi, yoksa senin ensenden mi çıkmıştır?”

Tokadı yiyen adam, “Bilemeyeceğim. Çünkü enseminden sesin nereden çıktığını anlamaya fırsatım olmadı” dedi.⁸

Hikâyeden hareketle sesin çıkması ile ilgili üç alternatif olduğu söyleyebiliriz. Çünkü enseye atılan tokat neticesinde ses ya tokadı atanın elinden ya tokadı yiyenin ensesinden ya da her ikisinden birden çıkmıştır. Başka bir alternatifin olması imkânsızdır.

2.2. Kavramlar

Kavram, bir objenin zihindeki tasavvurudur. Bu nedenle kavram zihnimizde, düşünülmüş olan herhangi bir şeye işaret eder. Terim ise bir şeye ait olan zihindeki tasavvuru dil ile ifade etmektir.⁹ Mantıkçılar, birçok kavram çeşidi üzerinde durmuşlardır. Biz burada *Mesnevî*'deki örnekler bağlamından eşanlamlı, eşsesli ve karşıt kavramlar üzerinde durmakla yetineceğiz.

2.2.1. Eşanlamlı Kavramlar

Aynı nesne için konmuş farklı kavramlara eş anlamlı kavramlar denir. Eş anlamlı kavramlarda farklı ifadelerden aynı şey kastedilir.¹⁰ *Mesnevî*'de yer alan aşağıdaki hikâye eşanlamlı kavramlara güzel bir örnektir:

Bir adam, işlerine yarayan bir şey almaları için dört kişilik bir gruba biraz para verdi. İranlı adam bu parayla *engür* alacağını söyledi. Arap olan ikinci kişi, “Hayır” dedi. “Ben *ineb* istiyorum.”

Üçüncüsü Türk'tü ve “Ben *üzüm* isterim” dedi.

Dördüncü Rum'du, “Bırakın bunları, ben *istafil* istiyorum” dedi.

Adamlar kavga etmeye başladılar.

7 İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 15 vd.; Doğan Özlem, *Mantık*, İstanbul 1996, s. 45 vd.

8 Mevlana, *Mesnevî'den Hikâyeler*, Yay. Haz. Kadriye Kaymaz, İstanbul 2010, s. 43.

9 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 27; İbrahim Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 23.

10 Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, s. 28.

Aslında hepsinin istediği aynı şeydi, sadece aynı şey için farklı isimler kullanıyorlardı.¹¹ Bu hikâyede engür, ineb, üzüm ve istafil'den aynı şey kastedilmektedir. Bu nedenle engür, ineb, üzüm ve istafil eş anlamlı kavramlardır.

2.2.2. Eşsesli Kavramlar

Tanım ve hakikat bakımından ortaklığı bulunmayan değişik anlamlara sahip ancak aynı şekilde telaffuz edilen kavramlara eşsesli kavramlar denir.¹² Eşsesli bir kelimenin, delilde, iki farklı anlamda kullanılması sonucu ortaya çıkan yanlışla "eş sesli lafız yanlış" denir.¹³ Bu tür yanlışlar basit veya terkiib halindeki lafızların iki farklı anlamda kullanılmasıyla ortaya çıkar.

Aşağıdaki hikâyede, fareye bir ders verirken devenin ağzından, eş sesli lafız yanlış yapılmış; bu yanlış, farenin ağzıyla itirazla karşılanmıştır:

Bir farecik, bir devenin yularını çeke çeke giderken, "Ben ne yiğit ermişim!" diyerek gurura kapılır. Gide gide bir ırmağın kenarına gelirler. Deve fareye ders vermek için, "Sen benim kılavuzumsun, ne duruyorsun, ilerle!" deyince fare, suyun derin olduğunu ve boğulmaktan korktuğunu söyler. Deve, "Hele bir göreyim, ne kadarmış bu su?" deyip hemen ayağını atar ve şöyle der:

- A kör sıçan! Su, diz boyu imiş. A hayvanların kusuru, neden şaşırдың?

- Fare, "Sana karınca ama bize ejderha! Dizden dize fark var.

Ey hünerli deve, sana diz boyu ama benim tepemden yüz arşın geçer" dedi.¹⁴

Bu hikâyede deve'nin diz boyundan kastettiği ile farenin diz boyundan kastettiği bir birinden farklıdır. Deve diz boyu derken kendi diz boyunu göstermekte buradan da suyun derin olmadığını Fare'nin diz boyunda olduğunu da ifade ederek farenin de sudan geçebileceğini ifade etmektedir. Sözkonusu hikaye aşağıda yer vereceğimiz kategorilerden biri olan göreliliğe de örnek verilebilir.

2.2.3. Karşıt Kavramlar

Anlamları birbirine zıt olan kavramlara karşıt kavramlar denir. Diğer bir ifade ile biri diğerinin olumsuzu olan iki kavrama karşıt kavram denir. Aşağıdaki hikâye karşıt kavramlara örnek verilebilir:

Padişah kendi kendisine dedi ki: bu neşeye sebep o gamdı: Tanrı sebep ihsan etti sevindim.

Ne şaşılacak şey! Bir hadise bir yandan ölüm, öbür yönden dirim ve sevinç!

Şu bir yönden tatlıdır, zevk vericidir. Diğer bir yönden de öldürücü, azap vericidir.

Tek sevinci dünyaya mensup olana göre yücelik; fakat ahiret gününe göre noksan ve zeval!

11 Mevlana, *Mesnevi*, çev. Veled İzbudak, İstanbul 1991, C. II, s. 283; Mevlana, *Mesnevi'den Hikâyeler*, s. 34; Ayrıca Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, İstanbul 2009, s. 29.

12 Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, s. 29.

13 Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, s. 83.

14 Mevlana, *Mesnevi*, C. II, s. 264.

Düş yorucu, rüyada gülmeyi ağlamaya, hayıflanmaya, kederlenmeye yorar!
Ağlamayı da sevince, feraha verir ey şen, esen kişi!¹⁵

Bu hikâyede yer alan neşe-gam; ölüm-dirim; zevk verici-azap verici; yücelik-noksanlık; gülme-ağlama gibi kavramlar karşıtlık ifade eder.

2.3. Kategoriler

Aristoteles toplam on kategori üzerinde durmaktadır. Bunlardan biri cevher diğer dokuzu ise arazdır. Araz da kendi içinde nicelik, nitelik, görelilik, mekân, zaman, durum, sahip olma, etki ve edilgi olmak üzere dokuzaya ayrılır.¹⁶ Biz bu başlık altından cevher, araz ve görelilikle ilgili örnekler üzerinde durmak istiyoruz.

2.3.1. Cevher- Araz

Cevher var olmak için başka bir şeyin varlığına ihtiyaç duymaz iken, araz var olmak için başka bir şeyin varlığına ihtiyaç duyan demektir. *Mesnevî*'de yer alan aşağıdaki hikâyeler, cevher ve araza verilebilecek güzel örneklerdendir.

Adamın biri, bir tavus kuşunun rengârenk, güzelim tüylerini yolduğunu görünce:

"Yazık değil mi a güzel kuş!" dedi. "O güzelim tüylerini yolup yolup atıyorsun. Oysa herkes onlara sahip olmak için can atıyor."

Tavus kuşu: "Haklısın" dedi.

Adam: "Madem haklıyım bunun bir açıklaması olmalı o halde" deyince:

"Ama ben de haklıyım" dedi tavus kuşu.

"Nasıl yani?" diye sordu adam.

"Tüy canımdan değerli değil ya!" dedi tavus kuşu ve ekledi, "Çünkü tüylerim yüzünden canıma kastediyorlar. Onlardan kurtulmam gerek."

Adam: "Ne demeli ..." dedi. "Haklısın!"¹⁷

Bu hikâyede Tavus Kuşu'nun kendisi cevher, tüyleri ise araz olarak kabul edilebilir. Tavus kuşu cevheri korumak için arazlardan vazgeçmektedir. Çünkü cevher ortadan kalktığı zaman, araz da ortadan kalkar. Ancak arazların ortadan kalkmasıyla cevher ortadan kalkmaz.

Mesnevî'den cevher ve arazla ilgili verebileceğimiz diğer bir hikâye de şöyledir:

Çinli ressamlar kendilerini Türk ressamlardan daha *üstün* görüyorlardı. Türk ressamlar ise, "Biz onlardan daha üstünüz!" diyorlardı.

Padişah, kimin gerçek üstünlüğe sahip olduğunu anlamak için onları sınama-ya karar verdi. Her iki tarafı da huzura çağırıldı, bir yarışma düzenlediğini söyledi. Tarafalara resim yapmaları için bir duvar verildi. Birbirlerini görmemeleri içinde araya bir perde çekildi. Çinliler ise her sabah değişik değişik boyalar istiyordu.

15 Mevlana, *Mesnevî*, C. IV, s. 248.

16 Öner, *Klasik Mantık*, s. 38 vd.

17 Mevlana, *Mesnevî'den Hikâyeler*, s. 40; Şefik Can, *Mesnevî Hikâyeleri*, İstanbul 2003, s. 418-419.

Türkler önce çevredeki kiri temizlemeye başladılar. Duvarı sürekli cilalayıp parlattılar. Çinliler resimlerini bitirdiler ve davul çalmaya başladılar. Padişah geldi ve Çinlilerin hayranlık uyandırıcı güzellikteki resimlerini gördü. Sıra Türk resamlara gelince, Türkler aradaki perdeyi kaldırdılar. Böylece Çinlilerin yaptığı resim cilalanmış duvara yansdı. Cilalı duvarın üzerindeki resim çok daha göz alıcıydı, resimdeki bütün detaylar çok iyi görünüyordu. Yarışmanın galibi Türkler oldu.¹⁸ Bu hikâye cevher ve araza güzel bir örnektir. Çünkü bir tarafta yapılan resmin kendisi, diğer tarafta ise cilalanmış duvara yansıyan resim söz konusudur. Resim olmazsa duvar ne kadar cilalanırsa cilalansın resmin yansıması olmaz. Dolayısı ile burada resmin kendisini cevher yansıması halini de araz kabul edebiliriz.

2.3.2. Görelilik

Görelilikte bir şeyin varlığı başka bir şeye göredir. Yani bir şeyin başka bir şeye göre olan durumuna görelilik denir. Örneğin, büyük-küçük birbirine göredir, büyük diye bir şey yoksa küçük ifadesi anlamsız olur yine küçük ifadesi yoksa büyük ifadesi de anlamsız olur. Uzun-kısa, zayıf-şişman gibi ifadelerde böyledir.¹⁹ Göreliliğe aşağıdaki örnek verilebilir:

Ömründe hiç fil görmemiş olan Hintliler, merakla ahıra koştular. İçerisi karanlıktı, kimse bir şey seçemiyordu. Hayvana dokunuyor, herkes anladığı gibi fili tarif ediyordu.

Biri hortumunu tutarak, "Fil bir borudur" diyordu. Bir diğeri kulağına dokunarak, "Hayır!" diyordu. "Fil bir yelpazedir." Bir başkası ayağına tutunarak, "Bir sütun ..." diyordu. "Kocaman bir sütuna benziyor." Öteki sırtını elleyerek, "Fil taht gibidir" diyordu.

Herkes dokunduğu yerine göre fili tarif etti. Birinin tanımı diğerini tutmadı.²⁰

Bu hikâyeden hareketle hem kategorilerden biri olan göreliliği hem de tanım konusunu inceleme konusu yapılabilir. Fili farklı duyuları ile algılayan kişilerin her biri farklı şekillerde tanımlamıştır. Dolayısı ile aynı şeyin farklı bakış açılarıyla değerlendirme konusu yapıldığını görmekteyiz. Bu farklı değerlendirmelerden hareketle de aynı şey hakkında farklı tanımlar yapılmıştır. Yapılan tanımların hiç biri tam tanım değildir. Çünkü tam tanım "efradını cami' ağyarını mani" olur. Oysaki buradaki tanımlar efradını cami' ve ağyarını mani' değildir yani bu tanımların hiçbiri yakın cins ve yakın ayırmadan oluşmamaktadır. Bu nedenle filin sübjektif olarak algılanması sübjektif tanımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum göreliliği göstermektedir.

2.4. Tanım

Bir kavramın ne olduğunu anlamak, belirsiz bir kelimeyi belirsizlikten kurtarıp onu netleştirmek ve anlaşılır kılmak için tanımlara başvurulur. Tanım te-

18 Mevlana, *Mesnevi'den Hikâyeler*, s. 50; Sinan Yağmur, *Mesneviden Hikâyeler*, Konya 2010, s. 68-69.

19 Öner, *Klasik Mantık*, s. 40.

20 Mevlana, *Mesnevi*, C.II, s. 102; Mevlana, *Mesnevi'den Hikâyeler*, s. 61; Emiroğlu, *Yanlı Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, s. 68.

melde tam ve eksik olmak üzere ikiye ayrılır.²¹ Mevlana, tanımın mahiyetine çok dikkat etmeden, bazı kavramları belirsizliklerden kurtarmak için tanımlara başvurmuştur. Onun yaptığı bazı tanımlar şöyledir:

İhtiyat, iki tedbir arasında tereddüde düşmeyip hangisi seni sürçtürmeyecekse onu yapmaktır.²²

İhtiyat, her an ansızın gelebilecek bir belayı görmektir.

Zulüm, bir şeyi layık olduğu yere koymamaktır.

Edeb, ancak bir edepsizin edepsizliğine sabır ve tahammül etmektir.

Mevlana'nın en çok tanımlamaya veya tanıtmaya çalıştığı kavram "aşk" kavramıdır. "Aşk", "kin", "sevgi" "tatlı", "ekşi" gibi kavramların tam tanımları yapılamaz. Bu tür kavramlar ancak tasvir edilir yani betimsel olarak ifade edilebilirler. Mevlana'da 128 aşk betimlemesi ile karşılaşmaktayız. Bunların bazıları şunlardır:

Aşk, Allah'ın bir vasfıdır.

Aşk, ebedi diri olandır.

Aşk, berekettir, arınmadır.

Aşk, cihanda öteden beri kapalı kalmış bir sırdır.

Aşk, ruhun nurudur.

Aşk, bütün güzel hayallerin özdür.

Aşk; dönüştüren bir kimyadır, anlamlar definesidir.

Aşk, uçsuz bucaksız, sırlarla dolu bir deryadır.

Aşk, ateşi söndürülemeyen yüce bir ışıktır.²³

2.5. Kıyas

Bu başlık atından *Mesnevî*'den hareketle basit ve şartlı kıyaslar üzerinde durmaya çalışacağız.

2.5.1. Basit Kıyaslar

Kıyas, zihnin verilen ve bilinenlerden yola çıkarak bilinmeyenleri elde etme faaliyetidir. Diğer bir ifade ile kıyas öncüllerden hareketle yeni bir hüküm elde etmek demektir.²⁴ *Mesnevî*'de kıyasın farklı çeşitleri ile ilgili örneklerle karşılaşmak mümkündür. Biz burada birkaç örnek vermekle yetinmek istiyoruz. Birinci örneğimiz basit (yüklemlili) kıyaslarla ilgili olacaktır. Basit kıyas iki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyastır. Basit bir kıyasta büyük, küçük ve orta olmak üzere üç terim bulunur. Orta terim öncülleri bir birine bağlayan terimdir ve hiçbir şekilde sonuçta bulunmaz; sonucun konusu küçük terim, yüklemi ise büyük terimden oluşur.

Mevlana'nın konu ile ilgili hikâyesi şöyledir:

21 Öner, *Klasik Mantık*, s. 47.

22 Mevlana, *Mesnevî*, C. II, s. 231.

23 Emiroğlu, *Yanlı Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, s. 135-137.

24 Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, s. 134.

Bir dil bilgini bir gemiye binmiş. Epey bir yol aldıktan sonra gemiciye sormuş: "Ey gemici dil bilimini bilir misin?"

Gemici: "Hayır, bilmem." demiş

Dil bilgini gülererek: "Desene ömrünün yarısı boşa gitti." demiş.

Gemici bu sözlere alınıp kızmış, fakat ses çıkarmamış. Bir zaman sonra bir fırtına kopmuş. Gemi bir girdabın ortasında kala kalmış.

Çok korkan dil bilgini bir yere büzülmüş, öylece beklemekteymiş. Onun bu halini gören gemici, dil bilgini seslenmiş: "Muhterem efendim, yüzme bilir misin?"

Dil bilgini: "Ne gezer, ben yüzme bilmem" demiş.

Gemici büyük bir keyifle: "Yazık!" demiş. "Desene ömrünün tamamı boşa gitti. Böyle giderse gemi bu girdaptan kurtulmaz, batar!"²⁵

Mevlana'nın yer verdiği bu öyküden kıyasın birinci şeklinin 3. Modundan şu kıyasları oluşturmak mümkündür:

Her dil bilgisi bilmeyenin ömrünün yarısı boşa gitmiştir. (Büyük Önerme)

(Orta Terim)

(Büyük Terim)

Gemici dil bilgisi bilmemektedir (Küçük Önerme)

(Küçük Terim) (Orta Terim)

O halde gemicinin ömrünün yarısı boşa gitmiştir. (Sonuç)

(Küçük Terim)

(Büyük Terim)

Her yüzme bilmeyenin ömrünün tamamı boşa gitmiştir. (Büyük önerme)

Dil bilgini yüzme bilmemektedir. (Küçük Önerme)

O halde dil bilgininin ömrünün tamamı boşa gitmiştir. (Sonuç)

Basit kıyasla ilgili vereceğimiz ikinci örnek, orta terim yanlış yapılan bir örnektir. Orta terim, hem büyük önerme hem de küçük önermede dağıtılmamış olarak yani tikel anlamda bulunursa, öncüllerde bir şeyin birbirinden başka olan iki cüz'üne delalet etmiş olacağından, bu tür öncüllerden bir sonuç çıkmaz. Çünkü Orta terim hem küçük, hem de büyük önermede tikel olarak alınır, tikeller bir sınıfın *belirsiz* bir kısmını bildirdiklerinden, küçük önermede tikelin manası büyük önermedeki tikelin manasından farklı olabilir. Bundan dolayı büyük ve küçük terim iki değişik terim ile mukayese olunmuş olur. Bu durumda kıyas, aslında dört terimden kurulmuştur. İşte kategorik bir kıyasta orta terimin her iki öncüde de tikel olarak alınmasına "dağıtılmamış orta terim yanlış" denir.²⁶

Yazdığı şiirlerden dolayı vezirden izzet ve ikram gören bir şairin vezir değiştikten sonra karşılaştığı muamelenin anlatıldığı bir hikâyede geçen aşağıdaki ifadeler orta terim yanlış yapıldığında yanlış bir sonuca nasıl varılacağını göstermektedir:

25 Can, *Mesnevi Hikâyeleri*, s. 71-72; Yağmur, *Mesneviden Hikâyeler*, s. 67.

26 Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, s. 81.

Şair, yüzünü onlara çevirdi ve dedi ki: “Ey beni esirgeyenler, bu kötü vezir nerden geldi?”

Bu insanın elbiselerini soyan vezirin adı ne? Söyleyin bana! Onlar “Adı, Hasan” dediler.

Şair, “Ya Rabbi!” dedi, “onun adı da Hasan, bunun adı da. Ey din Rabbi, yazıklar olsun; nasıl oluyor da ikisinin de adı bir oluyor?”²⁷

Bu hikâyede anlatılanlardan, dağıtılmamış orta terim yanlışı yapıldığını anlıyoruz. Bu geçersiz çıkarım, şu şekilde ifade edilebilir:

Hırsızın adı Hasan'dır; (Dağıtılmamış orta terim)

Bunun adı da Hasan'dır; (Dağıtılmamış orta terim)

*Bu da hırsızdır!*²⁸

2.5.2. Şartlı kıyas

Şartlı kıyas, birinci öncülü şartlı önermeden oluşan kıyastır. İkinci öncülü mukaddemi aynı, karşıt hali veya talinin aynı veya karşıt hali olur. Mukaddemi onaylama ve taliyi onaylamama durumunda şartlı kıyas doğru sonuç verirken; mukaddemi onaylamama ve taliyi onaylama durumunda yanlış sonuç verir.²⁹

Bizim burada vereceğimiz örnek taliyi onaylama yanlışı ile ilgili olacaktır. *Mesnevi'de* aktarılan şu hikâyede, hem bir önceki *dağıtılmamış orta terim yanlışı-na*, hem de *taliyi onaylama yanlışı-na* işaret edilmektedir.³⁰

Bir bakkal vardı, onun bir de papağanı vardı. Yeşil güzel sesli ve söyler bir papağandı. Dükkânın bekçiliğini yapar; alışveriş edenlere hoş nükteler söyler, latifeler ederdi. İnsanlara hitap ederken insan gibi konuşurdu. Efendisi, bir gün evine gitmişti. Papağan, dükkânını gözetliyordu. Ansızın fare tutmak için bir kedi, dükkâna sığırdı. Papağan can korkusundan, dükkânın başköşesinden atıldı, bir tarafa kaçtı; gülyâğı şişesini de döktü.

Sahibi, evden çıkageldi. Bir de baktı ki dükkân yağ içinde, elbisesi yağa bulaşmış. Papağanın başına bir vurdu; papağanın dili tutuldu, başı kel oldu.

Papağan bir müddet konuşmadı ve sahibi buna çok üzüldü bir gün dükkâna birisinin gelmesi üzerine papağan ona: Ey kel, neden kellere karıştın; yoksa sen de şişeden gülyâğı mı döktün?!” dedi.

Bu geçersiz kıyaslamayı şu şekilde formüle edebiliriz:

Gülyâğı şişesini döktüm başım kel oldu; (Dağıtılmamış orta terim)

Senin de başın keldir; (Dağıtılmamış orta terim)

O halde sen de gülyâğı şişesini döktün!

Buradaki yanlışı, şartlı kıyas formunda ifade edersek “*taliyi onaylama*” yanlışı daha açık bir şekilde ortaya çıkar.

27 Mevlana, *Mesnevi*, C. IV, s. 101.

28 Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, s. 81.

29 Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, s. 172.

30 Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, s. 81.

Eğer gülyâğı şişesini dökersen başın kel olur;

Başın keldir;

(Taliyi Onaylama)

O Halde gülyâğı şişesini döktün!

(Sonuç)

Mevlana, bu örneği verirken, yanlış kıyaslamalarda bulunanları kınayıcı ve uyarıcı nitelikte, şöyle seslenir:

Onun bu kıyasından halk gülmeye başladı. Çünkü papağan, o geçeni kendisi gibi sanmıştı...³¹

SONUÇ

Mevlana'nın *Mesnevi*'sinde yer alan bütün hikâyeler doğrudan veya dolaylı olarak mantıkla ilgilidir. Çünkü hepsi bir düşünce ürünüdür ve aynı zamanda okuyucuları dersler çıkarmaya sevk edicidir. Düşüncenin söz konusu olduğu her yerde mantık vardır. Çünkü mantık düşünürken yanlış düşünmekten kişiyi alıkoyan ilimdir. Biz bu çalışmada *Mesnevi*'de yer alan bütün hikâyeleri konu edinecek durumda olmadığımız gibi, onlardaki mantık veya düşünce boyutunu her yönüyle öne çıkaracak durumda da değiliz. Biz hikâyelerden çıkarılması gereken sonuçlardan daha çok mantık ilminde üzerinde durulan konuları ele almak için, konulara bire bir uygun düşün örnekler üzerinde durmaya çalıştık. Bu kısa çalışmadan hareketle Mevlana'nın mantık anlayışı ile ilgili bir doktora çalışmasının yapılması gerektiğini kolaylıkla söyleyebiliriz. Çünkü Mevlana'nın mantık anlayışının incelenmesinin onun fikirlerinin daha rahat ve iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı inancını taşımaktayız.

KAYNAKÇA

Can, Şefik, *Mevlâna Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*, İstanbul 1997.

Can, Şefik, *Mesnevi Hikâyeleri*, İstanbul 2003.

Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, Elis Yayınları.

Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, Elis Yayınları

Emiroğlu, İbrahim, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, İstanbul 2009, İnsan Yayınları.

Mevlana, *Mesnevi*, (çev. Veled İzbudak) İstanbul 1991 MEB Yayınları

Mevlana, *Mesnevi'den Hikâyeler* (Yayına Hazırlayan: Kadriye Kaymaz), İstanbul 2010.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, Bilim Yayınları

Özlem, Doğan, *Mantık* İstanbul 1996, Anahtar Yayınları

Yağmur, Sinan, *Mesneviden Hikâyeler*, Konya 2010, Karatay Akademi

31 Mevlana, *Mesnevi*, C. I, s. 20-21; Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlana*, s. 82.